

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ.....	7
1. СЪЮЗ ВЪВ ВСИЧКО, САМО НЕ И НА ДУМИ	14
2. РЕШИТЕЛНИ МОМЕНТИ.....	110
3. КРИЗА В ДОВЕРИЕТО	180
4. ПРОМЕНЛИВИЯТ ВЯТЪР	250
5. ПОДЯЛБАТА НА ЕВРОПА	324
6. ЖЕЛЯЗНАТА ЗАВЕСА	404
ПОСЛЕПИС	473

ВЪВЕДЕНИЕ

Кога според вас е завършила Втората световна война? През август 1945 г. след капитулацията на Япония?

Зависи от коя страна ще го погледнете. Ако вярвате, че краят на войната е трябвало да донесе „свобода“ на изстрадалите от нацистката окупация страни, значи за милиони хора войната завършва едва с падането на комунизма преди повече от двайсет години. През лятото на 1945 г. в Полша, прибалтийските републики и много от източноевропейските страни просто една тирания е заменена с друга. Именно за да изразят своя протест срещу тази неприятна реалност, президентите на Естония и Латвия отказаха да посетят Москва през 2005 г. за участие в „тържествата“ по случай 60-годишнината от „края на войната“ в Европа.

Сред най-важните въпроси, на които е потърсен отговор в книгата, е следният: От какво произтича тази несправедливост? Всъщност това е онази част от историята, чието разкриване стана възможно едва след падането на комунизма. Не само защото при комунистическото управление стотиците очевидци, с които се срещнах в бившия Съветски съюз и Източна Европа, изобщо не биха имали възможността да говорят открито, а и поради това, че съвсем наскоро на обществеността бяха предоставени много важни архивни материали, ревностно укривани от няколко поредни съветски правителства. Съществуването на тези документи даде възможност да бъде предприет опит за написването на правдива „задкулисна“ история на отношенията между Запада и Сталин. Всичко това означава, надявам се, че тази книга съдържа много нови неща.

Имах и късмет, защото разпадането на Източния блок създаде възможността за завършването на този мой труд. Подобно

нещо изобщо не бих дръзнал да предрека, когато в началото на 70-те години на 20. век изучавах историята на Втората световна война в училище. Тогава моят учител по история заобикаляше моралните и политическите усложнения, възникнали в резултат от участието на Съветския съюз във войната, като в повечето случаи просто го игнорираше. По онова време, в разгара на Студената война, такъв бе начинът, по който мнозинството хора се отнасяха към неудобното наследство, представляващо отношенията на Запада със Сталин. Вниманието се съсредоточаваеше предимно върху героизма на западните съюзници – върху Дюнкерк, битката за Великобритания и десанта в Нормандия. Естествено, никое от тези събития не трябва да бъде забравено. Обаче това не е цялата история.

Преди падането на комунизма в нашата [на Великобритания] историография до голяма степен не беше отреждано подобавщото се място на ролята на Съветския съюз във Втората световна война, защото това бе по-лесно, отколкото да се изправим срещу множество неприятни истини. Например допринесохме ли всъщност за ужасната съдба, сполетяла през 1945 г. Полша, страната, в чиято защита ние започнахме войната? Особено когато ни бе внушавано, че това е война против тиранията? И, както е редно, ако започнем да си задаваме тези неприятни въпроси, ще трябва да поставим и най-неудобния от тях. Виновен ли е изобщо някой на Запад за случилото се в края на войната? И какво да кажем за великите герои от американската и британската история – Франклин Рузвелт и Уинстън Чърчил?

Колкото и да е парадоксално, най-добрият начин да се опитаме да отговорим на всички тези въпроси е като съсредоточим вниманието си върху един друг човек – Йосиф Сталин. Макар тази книга в основата си да описва взаимоотношения, всъщност най-важната фигура в нея е Сталин. И опитвайки се да вникнем в отношението на съветския лидер към войната, ние разглеждаме поведението му и непосредствено преди неговия съюз със Запада. Общественото съзнание не е било особено ангажира-

но с периода от 1939 до 1941 г., когато е действал Германско-съветският договор. В следвоенния Съветски съюз въпросният период определено е бил пренебрегван. Помня, след падането на Берлинската стена веднъж попитах един руснак: „Как по време на съветската епоха представяха в училище нацистко-съветския договор? Не е ли било доста трудно да се обясни исторически?“ Моят познат се усмихна в отговор и ме увери: „О, съвсем не. Изобщо не е било трудно. Лично аз научих за нацистко-съветския договор едва след 1990 г. и разпадането на Съветския съюз.“

За да преценим що за човек е бил Сталин, е много важно да разгледаме отношенията му с нацистите, тъй като, поне в началото на тази връзка, той се е разбирал отлично с тях. Много е общото между съветските комунисти и германските нацисти – естествено, в практически, а не в идеологически аспект. И комунистите, и нацистите ценят значението на грубата сила. И всеки от тях презира ценностите, които Франклин Рузвелт е смятал за много важни – например свободата на словото и върховенството на закона. Съответно виждаме Сталин най-спокоен в една от първите ни срещи с него в книгата, когато заедно с нацисткия министър на външните работи Йоахим фон Рибентроп си поделят Европа. Впоследствие съветският лидер никога и по нито един пункт няма да постигне такъв взаимен интерес и единомислие във взаимоотношенията с Чърчил и Рузвелт.

Важно е също да разберем как Съветският съюз провежда окупацията на Източна Полша между 1939 и 1941 г. Тази яснота е необходима, защото много от несправедливостите, причинени в някои части от окупираната Източна Европа в края на войната, са в общи линии сходни с извършените преди това от Съветския съюз в Източна Полша – изтезания, произволни арести, депортиране, фалшифицирани избори, убийства. Чрез хронологически по-ранната съветска окупация на Източна Полша е демонстрирано, че основната същност на сталинизма е била очевидна още от неговите първи стъпки.

С други думи, не можем да кажем, че Рузвелт и Чърчил предварително не са знаели с какъв режим си имат работа. Отначало нито един от тях не е бил във възторг от принудителния съюз със Сталин, последвал германската агресия в Съветския съюз през юни 1941 г. Чърчил го е смятал за нещо подобно на „договор с дявола“, а въпреки че през лятото на 1941 г. САЩ официално са все още неутрални, в своето първо изявление след нацистката агресия Рузвелт не пропуска да укори предпазливо Съветския съюз за извършените преди това многобройни злоупотреби със сила.

Основната идея на тази книга е да разберем как от състояние на аргументиран скептицизъм по отношение на Сталин, британците и американците преминават към момента непосредствено след Ялтенската конференция през февруари 1945 г., когато заявяват напълно искрено, че Сталин „желае доброто на целия свят“ и е „благоразумен и здравомислещ“. А отговорът на въпроса, защо Чърчил и Рузвелт публично променят становищата си за Сталин и Съветския съюз, е не само в обяснението на много сериозните геополитически проблеми през войната (и равностойното по значение въздействие върху Запада на успешната съветска съпротива срещу нацистите), но ни отвежда също така в сферата на личните емоции. И Чърчил, и Рузвелт притежават огромно его и еднакво обичат да владеят аудиторията си. И двамата обичат звука на собствения си глас. Сталин е съвсем различен от тях. Той е наблюдател – агресивен слушател.

Неслучайно са били нужни двама високоинтелигентни служители от британска страна – сър Алегзандър Кадоган, несменяем заместник-министър на външните работи, и лорд Алън Брук, началник на Имперския генерален щаб – за да разпознаят най-точно способностите на Сталин. В него те виждат не някакъв политикан, играещ по вкуса на тълпата и опияняващ се от собствената си реторика, а по-скоро един чиновник – практичен човек, който постига заплануваното. В своите бележки от Ялта в дневника си Кадоган пише: „Трябва да кажа, че според мен Чичо

Джо [Сталин] прави най-силно впечатление от тримата. Той е много спокоен и сдържан... Президентът на САЩ се вълнуваше и палеше, министър-председателят [на Великобритания] говореше високо и гръмко, а Джо просто седеше, вникваше, преценяваше и му беше много забавно. Когато се намесваше, той никога не използваше излишни думи, беше немногословен и говореше по същество.“

Фелдмаршал лорд Алън Брук споделя: „Добих много ясна представа за неговата компетентност, сила на характера и пронителност.“ Брук бил особено впечатлен от факта, че Сталин „демонстрира поразителна осведоменост относно техническите подробности по железопътния транспорт“. Никои не би обвинил великите Чърчил или Рузвелт, че притежават „поразителна осведоменост относно техническите подробности по железопътния транспорт“. Именно Алън Брук забелязва още съвсем рано това, което по-късно ще се окаже най-сериозният проблем при комуникацията между Сталин и Чърчил: „Сталин е ненадминат реалист, за когото значение имат само фактите...“, пише той в дневника си. „[Чърчил] призоваваше към чувствата на Сталин, каквито според мен не съществуват у него.“

Както е казал един историк, в края на войната западните лидери „имаха работа не с някой редови, нормален, обикновен държавник и ръководител на правителство. Те се сблъскаха с един психологически неустойчив, но напълно функционален и високоинтелигентен диктатор, който бе наложил своята индивидуалност не само върху околните, но и върху цялата нация и съответно я бе пресъздал, с катастрофален резултат, в собствения си образ.“

Един от проблемите е, че като индивидуалност Сталин е много различен от образа на тиранина Сталин. Антъни Идън, който е сред първите западни политици, контактували със Сталин в Москва по време на войната, отбелязва при завръщането си, че е направил всичко възможно да си представи съветския лидер като „омърсен от кръвта на своите опоненти и съперници, но не се получаваше убедителна картина“.

Но Рузвелт и Чърчил са били изтънчени политици и ще бъде грешка да предполагаме, че те просто са били подведени от Сталин. Не, в тази история се случва нещо много по-интересно и сложно. Рузвелт и Чърчил искат да спечелят войната с възможно най-малки разходи за своите страни – в човешко и финансово измерение. Да бъде държан Сталин „на разположение“, особено през годините преди десанта в Нормандия, когато Съветският съюз смята, че води войната почти съвсем сам, е трудна работа и изисква, както би се изразил Рузвелт, „внимателно боравене“. В резултат западните лидери осъзнават за себе си, че е необходимо да правят сериозни политически компромиси. Един от тях е да насърчават пропагандата, която рисува идеализиран, розов портрет на съветския лидер. Друг компромис е преднамереното цензуриране на всякаква информация, разкриваща истината за Сталин и за същността на съветския режим. Извършвайки това, западните лидери вероятно не са срещали трудности при „изопачаването на нормалното и правилно функциониране“ на собствените им „интелектуални и морални преценки“, както по време на войната ще отбележи един висш британски дипломат.

Тази книга обаче е не просто цялостно историческо повествование с вертикална структура, изследващо манталитета и убежденията на елита. От самото начало смятах, че ще бъде важно също да покажа в общочовешки измерения въздействието на решенията, взети от Сталин и западните съюзници при закрити врати. Ето защо докато пишех книгата, предприех пътуване из бившия Съветски съюз и доминираните от него източноевропейски страни. При срещите ми в тези държави исках от хората, живели в онова време на изпитания, да ми разкажат своите лични жития.

Странно и донякъде твърде емоционално изживяване бе разкриването на тази история. И (поне за мен) всичко изглеждаше изненадващо ново, обяснимо, разбираемо. Най-силно почувствах това в Лвов, докато стоях на китния площад пред операта. Този красив град започва двайсетия век в пределите на Австро-

унгарската империя, става последователно част от Полша след Първата световна война, част от Съветския съюз между 1939 и 1941 г., част от нацистката империя до 1944 г., отново част от Съветския съюз след 1944 и накрая, през 1991 г. влиза в състава на независима Украйна. В различни периоди през последните сто години градът е бил наричан Лемберг, Львов, Лвув и Львив. По едно или друго време всяка отделна група от жителите му са страдали заради своята народност. Католици или евреи, руснаци или поляци, всички те в крайна сметка са подлагани на гонения и мъчения. Разбира се, нацистите са прилагали най-позорната и унищожителна политика на гонения срещу евреите от града, но ние сме склонни да забравяме, че промените и бъркотията в тази част на Централна Европа са били такива, че в края на краищата и съвсем малък брой неевреи са избегнали страданията под една или друга форма.

Наистина имах късмета и възможността да се запозная с тези свидетели на историята – късмет, защото в близкото бъдеще вече няма да е останал нито един жив човек, който лично да е изживял войната. И след като прекарах толкова време с тези ветерани от бившия Съветски съюз и държавите на Източния блок, бях завладян от дълбокото убеждение, че възстановяването на техните истории като част от нашата собствена история ще бъде от огромно значение. Народите ни участваха всички заедно във Втората световна война. И заради тях, и заради самите нас, трябва да застанем лице в лице с последствията от тази истина.

*Лорънс Рийс
Лондон, май 2008*